

२. डॉ. राधाकृष्णन – थोर तत्त्वज्ञ

डॉ. राधाकृष्णन! आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे थोर वजगप्रसिद्ध तत्त्वज्ञ. आदर्श, अभ्यासू, कुशल शिक्षक, प्राध्यापक. हिंदू धर्म, संस्कृती यावर भाष्य करणारा महान तत्त्वज्ञ. आदर्श कुलगुरू. भारतीय धर्म, संस्कृती, तत्त्वज्ञान याचे मूर्तिमंत प्रतीक म्हणजे डॉ. राधाकृष्णन! अशा ह्या थोर व्यक्तीचा जन्मदिन 'शिक्षकदिन' म्हणून पाळला जातो. शिक्षक व्यवसायाचा हा एक सर्वात मोठा गौरव असून शिक्षक व्यवसायाला मिळालेला हा सर्वोच्च सन्मान आहे. डॉ. राधाकृष्णन हे केवळ आदर्श शिक्षकच नव्हते, तर शिक्षणतज्ञ, तत्त्वज्ञ, धर्मज्ञ, समाजकारणी, साहित्यिक व थोर मानवतावादी होते. शिक्षणशास्त्र, तत्त्वज्ञान, राज्यशास्त्र, भौतिकशास्त्र, नीतिशास्त्र, समाजशास्त्र आणि संस्कृती अशा विविध क्षेत्रात त्यांनी लेखन केले. या लेखनाचा पूर्ण आढावा घेणे अशक्यप्राय आहे. पण केवळ त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे व शैक्षणिक विचारांचे अवलोकन करणे हा प्रस्तुत लेखाचा उद्देश आहे.

तत्त्वज्ञ डॉ. राधाकृष्णन

तत्त्वज्ञ ह्या भूमिकेतून जेव्हा आपण डॉ. राधाकृष्णन यांचा विचार करतो, तेव्हा सर्वप्रथम त्यांच्या नावातच संपूर्ण तत्त्वज्ञानाचे सार सामावलेले आहे. मनुष्य आपल्या स्वरूपापासून दूर असतो. किंबहुना त्याला स्वरूपाचा पूर्ण विसर पडलेला असतो. अज्ञानाचे आवरण त्यांच्या मनावर असते. परिणामी त्याची आयुष्यभर घडपड ही पूर्णत्वाकडे वाटचाल करण्याची असते. कवी म्हणतात, "पूर्णापासुनि दृळलेले जग जाते पूर्णाकडे" ह्या पूर्णस्वरूपाचा जेव्हा साक्षात्कार व्यक्तीला होतो, तेव्हा खऱ्या अर्थाने व्यक्तीचे जीवन कृतार्थ बनते. जीवन यशस्वी असले तरीही कृतार्थ असेलच असे नाही. पण कृतार्थ जीवन मात्र यशस्वी असतेच. पण प्रश्न पडतो तो असा, की माणसाचे पूर्ण स्वरूप कोणते? देह, की त्याही पलीकडे? येथे तत्त्वज्ञान मानवाला 'तत्त्वं असि' असे मार्गदर्शन करते. 'ते तू आहेस', 'तू ब्रह्म आहेस!' थोडक्यात जीवनतत्त्वाची वाटचाल, शिवतत्त्वाशी एकरूप होण्याकडे असते. शिवतत्त्वाशी एकरूपता हाच मनुष्याचा जीवन जगण्याचा उद्देश असतो. ज्या ठिकाणी जीव व शिव ऐक्यसोहळा घडतो त्या ठिकाणी म्हणावे लागते, 'आनंदाचे डोही आनंद तरंग' मग सर्वदूर आनंदाचेच अस्तित्व असते. राधा हे जीवतत्त्वाचे प्रतीक असून 'कृष्ण' हे शिवतत्त्व आहे. ह्या दोघांचे अतूट नाते आहे. या अर्थाने विचार करता डॉ. राधाकृष्णन यांच्या नावातच जीवनाचे सार सामावलेले आहे.

अध्यापनाकरिता 'तत्त्वज्ञान' हा विषय निवडून, त्यावर विविध भाषणे देऊन भारतीय तत्त्वज्ञानाचा त्यांनी प्रसार केला. भाषेवरील असामान्य प्रभुत्व व तत्त्वज्ञानासारखा

शैक्षणिक चिंतन

गहन विषय सुलभ करून सांगण्याची त्यांची अपूर्व शैली ह्यामुळे ते विदेशातही लोकप्रिय झाले. 'स्वामी विवेकानंद यांचेनंतर भारतीय तत्त्वज्ञानावर भाष्य करणारा एकमेव थोर वक्ता पाहावयास मिळाला,' असे तेथील तज्ज्ञांनी मत व्यक्त केले आहे. १९७५ मध्ये त्यांना जो 'टेम्पलटन' पुरस्कार मिळाला त्याच्या प्रशस्तिपत्रावर नमूद करण्यात आले होते, 'डॉ. राधाकृष्णनच्या रूपात भारताला प्लेटोच्या दर्जाचा 'Philosopher King' मिळाला आहे.

डॉ. राधाकृष्णन यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानात प्रकृती व परमात्मा यांच्या स्वरूपाचा शोध प्राचीन तत्त्वज्ञानाला अनुसरून केला आहे. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे काही पैलू पुढीलप्रमाणे –

विज्ञान

ज्ञान व विज्ञान ह्यापैकी विज्ञान म्हणजे विशेष स्वरूपाचे ज्ञान. यात प्रामुख्याने आत्मा, ईश्वर व जगत यांचेवर प्रकाश टाकलेला असतो. विज्ञानाच्या संदर्भात डॉ. राधाकृष्णन म्हणतात, "विज्ञान म्हणजे भौतिक शरीर नव्हे, जीवधारीही नव्हे, तर विज्ञान हे आमचे सत्तत्त्व आहे. आमचे अंतिम स्वरूप आहे." मनुष्य हा विज्ञानाची मर्यादित अभिव्यक्ती आहे, तर जगत ही अमर्यादित अभिव्यक्ती आहे. 'ब्रह्म' हेच जीव, जगताचे अंतिम सत्य आहे. जडतत्त्व, जीवनसत्त्व, मानवतत्त्व, आत्मतत्त्व ह्या विकासक्रमाच्या पायऱ्या आहेत.

ज्ञान

मानवाला तीन प्रकारे ज्ञान प्राप्त होते –

(अ) प्रत्यक्षात्मक - हे इंद्रियजन्य ज्ञान होय.

(ब) प्रत्ययात्मक - हे बुद्धिद्वारा प्राप्त होते.

(क) अंतःप्रज्ञात्मक - आत्मानुभूतीतून प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानाचा यात अंतर्भाव होतो. अनुभूतीतून होणाऱ्या ज्ञानाला त्यांनी प्राधान्य दिले आहे.

धर्म

सृष्टीचे संचालन करणारे एकमेव तत्त्व आहे, ते म्हणजे ब्रह्मतत्त्व. सृष्टी ही ईश्वराची अभिव्यक्ती आहे. ईश्वरीय तत्त्व हे सत्, चित्, आनंद आहे. धार्मिक व्यक्ती या निरपेक्ष सत्तेचे सान्निध्य प्राप्त करते. शरीर, मन, बुद्धी यांच्यातील ऐक्यामुळे ओंकाराची प्रचिती येते. आत्म्याची परिपूर्ण अभिव्यक्ती म्हणजे धर्म. स्वरूपाला जाणणे म्हणजे धर्म. आधुनिक जगातील सर्वांत मोठे संकट जर कोणते असेल, तर धार्मिकतेचा अभाव. अंतरात्म्याची अवहेलना प्रत्येकजण करतो. परिणामी प्रत्येकाच्या आयुष्यात काही प्रमाणात अशांतीच निवास करते. शाश्वत सुख प्राप्त करून जीवनाला पूर्णत्व आणण्याचा मार्ग धर्मने दिला.

अध्यात्मवाद व मानवतावाद

डॉ. राधाकृष्णन मानवतावादी विचारवंत होते. अध्यात्मवाद व मानवतावाद यांचा सुरेख संगम त्यांच्या तत्त्वज्ञानात आपणास आढळतो. मानवतेचा पुजारी हाच खरा अध्यात्मवादी असू शकतो. अध्यात्माशिवाय मानवतावाद व मानवतेशिवाय अध्यात्मवाद ही संकल्पना त्यांना मान्य नव्हती. आणि म्हणूनच पश्चिमी मानवतावादावर त्यांनी टीकेची झोड उठवली. जर समाजव्यवस्था संतुलित ठेवायची असेल, तर धर्म,

विज्ञान, अध्यात्म व मानवता यांचा समन्वय ठेवावाच लागेल. सेवाभाव, यश व अध्यात्म याने परिपूर्ण असणाऱ्या जीवनातूनच अध्यात्माची, मानवतेची अभिव्यक्ती होते.

हिंदूधर्म व हिंदुत्व

डॉ. राधाकृष्णन यांनी धर्मतत्त्वातील एकतेला प्राधान्य दिले आहे. हिंदूधर्म व हिंदुवाचे ते व्याख्याते होते. हिंदुत्वाबाबत त्यांनी भाष्य केले त्यामुळे टीकाकार त्यांना हिंदुत्ववादी म्हणत. डॉ. राधाकृष्णन यांच्या मते, हिंदुत्व हा शब्द धर्मवाचक नसून जीवनपद्धतीचा निदर्शक आहे. हिंदुत्व गती नाही किंवा स्थिती नाही. प्रक्रिया किंवा परिणाम नाही. धर्मातील लवचिकता त्यांना अभिप्रेत होती. म्हणून त्यांनी 'सार्वभौमिक धर्म' ही संकल्पना मांडली. सर्व धर्मांचे समान तत्त्वाचे एकत्रीकरण करून त्यांनी World Religion ही संकल्पना मांडली.

कर्मसिद्धांत

भारतीय तत्त्वज्ञानातील कर्मसिद्धांत त्यांनी विशद केला आहे. मानवाचे वर्तमानकालीन वर्तन हे त्याचे भविष्य निर्वारित करते. त्याचप्रमाणे वर्तमानकालीन जीवन हे त्याच्या भूतकालीन वर्तनाचा, जीवनाचा परिपाक होय. संचित कर्मानुसार त्याचे भाग्य घडते पण कार्य करण्याबाबत त्याची संकल्पशक्ती दृढ असेल, तर तो संचित कर्माच्या परिणामाची तीव्रता कमी करू शकतो. त्याचप्रमाणे व्यक्तीने कर्मात असूनही स्वतःला कर्मापासून दूर ठेवावयास हवे. अर्थात् त्याने कर्मात आसक्त होऊ नये. जोवर व्यक्ती कर्मासक्तीचा त्याग करीत नाही, तोवर त्याला खरे ज्ञान, सत्स्वरूपाचे ज्ञान प्राप्त होऊ शकणार नाही.

डॉ. राधाकृष्णन यांच्या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केल्यास एक बाब प्रकर्षाने आढळते, की त्यांनी तत्त्वज्ञानाचा विचार केवळ व्यक्तिगत पातळीवर केला नाही. केवळ राष्ट्रीय पातळीवर केला नाही, तर वैश्विक पातळीवर त्यांचे तत्त्वज्ञान आहे. धर्माचा विचार करताना त्यांनी 'सार्वभौमिक धर्म' (Universal Religion) ही संकल्पना मांडली. त्याचप्रमाणे वैश्विक धर्म (World Religion) ही संकल्पना मांडली. मानवतावाद मांडत असताना पाश्चात्य तत्त्वज्ञान व भारतीय तत्त्वज्ञान यांच्यात समन्वय साधून विश्वतत्त्वज्ञानाची (World Philosophy) निर्मिती केली. World Brotherhood ही संकल्पना मांडून विश्वबंधुत्वाला चालना दिली. World Society, World Government, World Culture यांच्या माध्यमातून त्यांनी "one earth one family" ही संकल्पना मांडून विचारांचा उच्चांक गाठला. ही तत्त्व प्रस्थापित करण्यामागील त्यांचा उद्देश World Peace निर्माण करण्याचा होता.

शिक्षणतज्ज्ञ डॉ. राधाकृष्णन

शिक्षणाचा विचार करताना त्यांनी विशेषतः शिक्षणाचा आध्यात्मिक पातळीवर विचार केलेला आपणास आढळतो. कारण भारतीय अध्यात्मवादावर त्यांची नितांत श्रद्धा होती. "मानवाने आपली आध्यात्मिक व नैतिक शक्ती वाढवावी. भौतिक तृष्णेवर विजय मिळविण्याचा हाच एक उपाय आहे, हे सर्व शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हावयास हवे," असे ते म्हणत.

शिक्षणाची परिभाषा करताना ते म्हणतात, "शिक्षणातून केवळ साक्षर निर्माण करावयाचे नसून माणसे निर्माण करावयाची आहेत. म्हणून मानवाची बुद्धी, हृदय व

आत्मा यांच्या विकासाला त्यांनी शिक्षण म्हटले आहे.”

शिक्षणाचे ध्येय

शिक्षणाचा प्राथमिक उद्देश प्रेम, दया व सद्गुणांना उत्तेजन देणे, द्वेष, निर्भयता दूर करणे हा आहे. जेव्हा जेव्हा माणूस राक्षसी रूप धारण करतो तेव्हा तेव्हा माणसामाणसांमधील आध्यात्मिक शक्तीचे पुनरुत्थान व्हावयास हवे. नागरिकांमध्ये नैतिक जबाबदारीची जाणीव करून त्यांना सुसंस्कृत नागरीक बनविणे, हेच शिक्षणाचे ध्येय आहे. ‘चारित्र्य निर्मिती’ या ध्येयावर ते विशेष भर देतात. उत्तम चारित्र्य हे उत्तम विचारावर अवलंबून असते. शिक्षणाद्वारे व्यक्तीवर उत्तम संस्कार होतात व ह्या संस्कारानुसार त्याच्या प्रवृत्ती बनतात. प्रवृत्तीनुसार त्याच्या मनात चांगले-वाईट विचार येतात आणि म्हणूनच व्यक्तीचे चारित्र्य त्याच्या विचारावर अवलंबून असते. म्हणूनच शिक्षणातून चांगले संस्कार विद्यार्थ्यांवर व्हावयास हवे.

विश्वाचे एक संयुक्त चित्र तयार करणे व सर्वांच्या जीवनमार्गाचे ऐक्य साधणे, हा शिक्षणाचा उद्देश आहे. मानवी मूल्यांची जोपासना करून मानवाची मानवाबद्दल श्रद्धा वाढविणे हा शिक्षणाचा मूळ उद्देश आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून विकास साधण्याचे उद्दिष्ट त्यांनी मांडले आहे. मानवाला आपल्या मानवजीवनात खऱ्या अर्थाने विकास साधावयाचा असेल, तर त्याच्यातील क्षमतांचा विकास त्याने करावा व ह्या क्षमतांच्या माध्यमातून त्याने भौतिक विकास न साधता आध्यात्मिक विकास साधावा. ह्या अनुषंगाने त्यांनी जागतिक विकासाची कल्पना मांडली.

प्रत्येक व्यक्तीत काही सुप्त गुण असतात. त्यांची अभिव्यक्ती हे शिक्षणाचे ध्येय आहे. शिक्षणाच्या माध्यमाने व्यक्तीचे आध्यात्मिकतेचे प्रगटीकरण व्हावयास हवे. Body Element पेक्षा Spiritual Element ला प्राधान्य देतात. शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीचा धार्मिक विकास त्यांना अभिप्रेत आहे. त्यायोगे विश्वबंधुत्वाची भावना शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण व्हावयास हवी.

अभ्यासक्रम

अभ्यासक्रमाचा विचार करताना त्यांनी सर्वांगीण विकासाचे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून अभ्यासक्रम मांडला आहे. अभ्यासक्रमात त्यांनी मातृभाषा, राष्ट्रभाषा व संस्कृत यांना प्राधान्य दिले आहे. धार्मिक शिक्षणाला प्राधान्य देऊन त्याच्या माध्यमातून World Peace, Security व Self realization वर त्यांनी भर दिला. शारीरिक शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण व विविध सामाजिक शाखांचा त्यांनी अभ्यासक्रमात समावेश केला आहे. तात्पर्य, शरीर, मन, बुद्धी यांचा समतोल विकास साधणारा अभ्यासक्रम त्यांनी मांडला आहे.

शिक्षक

शिक्षकांच्या संदर्भात त्यांनी व्यक्त केलेले विचार चिंतनीय आहेत. शिक्षकाबद्दल त्यांचा दृष्टिकोन उदात्त होता. ‘शिक्षक सर्व पूज्ये’ असे ते म्हणत. डॉ.राधाकृष्णन स्वतः आदर्श शिक्षक होते. आदर्शातत्त्वाचे काही निकष त्यांनी मांडले आहेत.

शिक्षक हा चारित्र्यवान असावा व विद्यार्थ्यांच्या चारित्र्याची घडण करण्यास तो सक्षम असावा. डॉ.राधाकृष्णन म्हणतात, “केवळ तांत्रिक कौशल्य निर्माण करणे म्हणजे शिक्षण नाही. माहिती म्हणजे ज्ञान नव्हे. ज्ञान म्हणजे शहाणपण नव्हे. बौद्धिक गुणवत्तेपेक्षा

नैतिक गुणवत्ता महत्त्वाची आहे. ह्यासाठी प्रत्येक बालकामध्ये शिक्षकाने आध्यात्मिकतेचा पाया रोवायला हवा.

प्रत्येक क्षेत्रात ज्ञानाचा विस्फोट झाला आहे. ज्ञानात नवनवीन ज्ञानाची भर पडत आहे. प्रत्येक नवीन ज्ञानाशी शिक्षकांचा संपर्क असावा. शिक्षकाने उत्कृष्टतेचा ध्यास घ्यावयास हवा. केवळ बी.एड.ची पदवी संपादन करून उत्कृष्ट शिक्षक निर्माण होणार नाही. यहुदी मेनुहिन हा दिवसातून सहा तास व्हायोलिन वाजवत असे. तलवार गंजू नये म्हणून योद्धा ती पाजळून ठेवतो. अनेक दिवे प्रकाशित ठेवायचे असतील तर, एक दिवा सतत जळत ठेवणे आवश्यक ठरेल. एकशे आठ मण्यांची माळ साधकाला त्याच्या कर्मातील सातत्य शिकविते. शिक्षकी पेशा ही अशीच साधना आहे. मूर्तिकार मूर्ती बनविताना ती मूर्ती सर्वांगसुंदर कशी बनेल याकरिता प्रयत्नशील असतो व आपले शिल्प उत्कृष्टतेने साकार करतो. शिक्षकाचे कार्य असेच आहे. समाज शिक्षकाला गुरू मानतो. राष्ट्र शिक्षकाला चारित्र्यनिर्माता समजते पण शिक्षक स्वतःला पगारी नोकर समजतो, ही शोकांतिका आहे. प्रेमशिवाय शिक्षकी पेशा सुंदर होऊ शकणार नाही. आपल्या व्यवसायाबद्दल शिक्षकाच्या मनात प्रेम हवे. डॉक्टर जेव्हा चोवीस तास डॉक्टर असतो तेव्हाच तो उत्कृष्ट डॉक्टर बनतो. नेपोलियनच्या मनात चोवीस तास लढाईचेच विचार चालत असत. संत तुकारामांच्या, ज्ञानदेवांच्या मनात सतत ईश्वराचाच ध्यास होता. शिक्षकाने विद्यार्थीरूपी पुष्पमालिकेचा दौरा बनून सर्वांना एकत्र गुंफावे व गुण विकसित करून दरवळू द्यावेत. शिक्षकाने पायातील दगाड व्हावे व विद्यार्थ्यांच्या चारित्र्याची इमारत बांधावी. त्यांच्या यशोध्वजाची काठी बनावे.

आज शिक्षक केवळ वर्गात शिकविणारा, अभ्यासक्रम पूर्ण करून घेणारा व्यक्ती न राहता विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकासाला साहाय्य करणारी जबाबदार व्यक्ती बनवयास हवी. शिक्षक हा कोणत्याही शिक्षणपद्धतीचा, पर्यायाने समाजजीवनाचा प्रमुख आधार आहे. हा आधार भक्कम, भरीव, निश्चल, निश्चयी, समर्थ पण समतोल असावयास हवा. राष्ट्राच्या बौद्धिक विकासात शिक्षकाचा जेवढा वाटा आहे तेवढा कुणाचाच नाही. "राष्ट्राचा सांस्कृतिक स्तर किती उंच आहे याच्या मोजमापाची कसोटी आहे ती म्हणजे त्या राष्ट्रातील शिक्षकांना समाजात कोणता दर्जा प्राप्त आहे, त्यांना किती प्रतिष्ठा आहे." शिक्षकाच्या अंगी कोणते गुण असावेत याबाबत ते म्हणतात, "शिक्षक हा निःपक्षपाती असावा. विद्यार्थ्यांची जिज्ञासा व अभिरुचीचे ज्ञान त्याला असावे. अध्यापन कार्याची आवड त्याला असावी. प्रेमभावना, सहकार्य वृत्ती, सहनशीलता, धैर्य, ज्ञानपीपासा व समाज समरूपता त्यांच्या ठिकाणी असावी."

हे सर्व करताना शिक्षकाला विद्यार्थीही घडवायचा असतो. ह्याबाबत मार्गदर्शन करताना ते म्हणतात, "विद्यार्थी जर घडवायचा असेल तर सर्वप्रथम आम्हालाच स्वतःला घडावे लागेल." प्राचीन परंपरेनुसार गुरुशिष्य परंपरा पवित्र मानली जायची. शिक्षकास अत्यंत आदराचे स्थान होते. परमात्मा व अंतिम सत्य याबाबतची गुरुबाबत एक रूपता हे आदराचे द्योतक होते. तत्कालिन समाजाचे आध्यात्मिक, नैतिक, बौद्धिक व सामाजिक धुरीणत्व तो एकटाच सांभाळीत असे. त्याच्या जीवनात विद्यार्थ्यांबद्दलच्या कर्तव्यास अग्रस्थान असे. आजच्या वेगाने बदलत जाणाऱ्या भौतिकवादी जगात शिक्षकास पूर्वीचा आदर मिळत नाही, हे सत्य नाकारता येत नाही. म्हणूनच डॉ. राधाकृष्णन म्हणतात,

“शिक्षकाने भौतिक संघर्षासाठी क्षूद्र जीवनसंघर्षात अडकून पडू नये.”

एक थोर तत्त्वज्ञ व शिक्षणतज्ज्ञ म्हणून डॉ.राधाकृष्णन यांचे स्थान अबाधित राहिले यात तिलमात्र शंका नाही. ५ सप्टेंबर हा दिवस ‘शिक्षकदिन’ शिक्षकांनी ‘चिंतनदिन’ म्हणून साजरा करावा व समाजातील शिक्षकांचे स्थान उंचावण्याकरिता आपले काय योगदान ठरू शकेल यावर चिंतन करून खऱ्या अर्थाने डॉ.राधाकृष्णन यांना आदरांजली अर्पण करावी.

